

Erich Fromm:

ČLOVĚK PRO SEBE
=====

(Man for Himself, New York 1947.)

Humanistická etika
Přirozenost člověka
Osobnost
Tržní orientace
Produktivní orientace
Orientace v procesu zespolenštění
Mísení orientací

"To, že jsem člověk, sdílím s ostatními lidmi, to, že vidím a slyším, že jím a piji, mají všechna zvířata se mnou společné. Ale to, že jsem, je vlastní jen mně, a patří jen mně a nikomu jinému; žádnému jinému člověku, žádnému andělu a také ne bohu - pokud ovšem nejsem jedno s ním."

Mistr Eckhart

Humanistická etika jako užitá věda o umění života

Jedním ze znaků západní civilizace je hrdost na rozum, jejímž důsledkem je ovládnutí přírody, jež se ze snu stává skutečností. Navzdory tomu se zdá, že člověk jako by ztratil cíl, sám sebe, člověka, cítí se nedostatečný a bezbranný, přepadá ho nedůvěra ve vlastní rozum a nedostatek víry v člověka. To rozrušuje samy základy západní civilizace, ideje osvícenské epochy. Osvícenci důvěřovali rozumu (odvaž se vědět, *sapere aude*) a byli přesvědčeni, že člověk nepotřebuje zjevení a autoritu. Dnešní realitivismus hodnot vytváří naopak příznivé podmínky irracionalismu, jenž činí z člověka kořist irracionálních systémů. Nadšení nad stroji a materiálním blahobytem má zakrýt bankrot rozum, ústup etických norem a lidské autonomie. Humanistická etika může čelit těmto jevům jen tehdy, bude-li spočívat na poznání lidské bytosti, bude-li proti relativismu zdůrazňovat tradici humanistické etiky, která chápala, že posláním člověka je být sám sebou. Nejvyšší hodnotou humanistické etiky je přitakání lidskému.

Humanistická etika je především protikladem etiky autoritativní. Jestliže se nechceme vzdát objektivně platných norem způsobu života - jak to dělá relativistická etika, jaká máme použít kritéria pro určení těchto norem? Kritéria budou záviset především na typu etického systému. Budou to buď kritéria autoritativní etiky, v níž autorita určuje co je pro člověka dobré, nebo kritéria humanistické etiky, v níž člověk sám navrhuje normy a podrobuje se jim. Autorita sama může být dále různá - je buď racionální a spočívá na racionální úvaze, připouští kontr a kritiku, nebo je irracionální a zakládá se na moci nad lidmi, budí strach, bezmocnost (na nichž spočívá) a zakazuje kritiku. Autoritativní etika se opírá o irracionální autoritu, je antidemokratická a neslučitelná s humanistickou etikou, protože upírá člověku schopnost vědět co je dobré a co ne. Rozhodování je přenecháno magické síle autority a celý systém je pak založen na strachu před autoritou a na pocitu slabosti. Normy slouží autoritě a podle toho je určováno, zda jsou dobré či ne. To je též důvod, proč je neodpuštělná rebelie, jež staví v pochybnost právě samo právo autority určovat normy. V humanistické etice naopak člověk určuje kritéria, ne autorita. Blaho člověka je zde kritériem etických hodnot. Humanistická etika je antropocentrická etika, založená na zvláštnostech existence člověka, na zásadách, že člověk je mírou všech věcí a že není nic vyššího než existence člověka.

Humanistická etika stojí dále v protikladu k etikám subjektivním. Jak však má odpovědět těm, kteří člověku upírají samu schopnost nalézt objektivně platné normativní zásady? Někteří etikové soudí, že normy jsou subjektivní, a že tedy měřítkem chování je každý sám sobě. Etický relativismus je poněkud objektivnější a připouští jako měřítko libost. Důležitý krok směrem k objektivnímu určení morálního kritéria učinil Epikur, který prohlásil jediným hodnotícím kritériem pocit štěstí a odmítl přijmout jakoukoli autoritu, která by určovala co je pro člověka dobré. Nevytvořil však ještě základ pro objektivně platné etické soudy, protože tento základ položila teprve moderní věda. Historicky důležité byly též Kantovy námitky proti objektivně platným normám, vycházející z rozdělení světa skutečnosti a světa hodnot z představy, že vědeckost vylučuje hodnotící soudy. Humanistická etika dneška je etikou s objektivně platnými soudy, založenými na poznání přirozenosti člověka. Je to užitá věda o umění žít, založená na teoretické vědě o člověku.

Život sám je uměním, nejdůležitějším a nejtěžším, protože v umění žít je člověk umělcem a předmětem svého umění zároveň. Člověk však často zapomíná, že život je umění, protože peníze, prestiž, moc se staly jeho hnací silou, smyslem jeho bytí a neslouží zájmům jeho osobnosti. Objektivní etické normy lze vyvodit z přiro-

zenosti života obecně a z lidské existence zvláště. Smyslem života je udržení a prosazení vlastní existence. Tuto tendenci mají všechny organismy, takže lze říci, že prvním úkolem organismu je být na živu. Být naživu je dynamická koncepce, předpokládá rozvinutí specifických sil organismu, uskutečnění specifických možností, sobě vlastních. Tak pro člověka znamená být na živu rozvinout specificky lidské síly, znamená to existovat jako individualita, být sebou. Dobro ve smyslu humanistické etiky lze tedy objektivně určit. Dobro znamená přitakání životu, rozvinutí lidských možností a zlo ochromení lidských sil. Ctnost znamená cítit se odpovědným vůči vlastní existenci, kdežto neřestí je nezodpovědnost vůči sobě samému.

Věda o člověku, která je teoreticky východiskem humanistické etiky, předpokládá, že existuje lidská přirozenost, že existuje určité lidské bytí, charakteristické pro člověka. Proti tomuto názoru stojí jednak náboženské přesvědčení o nezměnitelné přirozenosti člověka, jednak opačný názor, neomezená proměnlivost lidské přirozenosti, jež se jeví jen jako výraz sociálních poměrů. V prvním případě by byla věda o člověku ahistorická, v druhém by byla jen srovnávací sociologií. Avšak člověk není jen nepopsaným listem, na nějž kultura píše svůj text, člověk se přizpůsobuje a reaguje na vnější podmínky. Vývoj člověka předpokládá zároveň přizpůsobování i nezrušitelné vlastnosti jeho přirozenosti. Předmětem vědy o člověku je lidská přirozenost, při čemž úplná definice člověka je jejím cílem, nikoli východiskem. Věda o člověku postupuje metodou porovnávání lidských reakcí na různé podmínky, aby se mohlo dojít k závěrům o přirozenosti člověka a vychází z dat antropologie, sociální psychologie a psychopatologie. Tato věda konstruuje model lidské přirozenosti, podobně jako jiné vědy, které odkrývají podstaty jevů z pozorovaných skutečností. Ať máme jakkoli chatrné poznatky o člověku, model lidské přirozenosti lze zjistit. Je to naléhavé, protože znalost člověka je podmínkou vytyčování norem a hodnot, jak tomu bylo již dříve v tradici humanistické etiky, představované Aristotelem, Spinozou, Deweyem, kde etika byla užitou psychologií.

Vývoj humanistické etiky závisí i dnes na vývoji psychologie jako vědy. Psychoanalýza jako moderní psychologický systém, zahrnující celou osobnost člověka (nejen jeho aspekty) otevřela metodami analýzy volných asociací a snů přístup k fenomenům, jež dosud nebylo lze pozorovat. Freud vytvořil výzkumem neuros základy charakterologie a upozornil na nevědomé motivace. Učinil předmětem zkoumání ctnostný nebo neřestný charakter, nikoli jednotlivé neřesti a ctnosti, jako dřívější psychologie. Freud však nevyužil těchto možností pro etiku, protože byl relativista. Svědomí považoval jen za autoritu uloženou do nitra člověka a kulturní normy a etiku chápal jen jako ochranu před nebezpečím pudu, jako morální tabuisování určitého pudového jednání. Přitom však Freud věřil v sílu rozumu a psychoanalýzu považoval za pokus jak odkrýt člověku pravdu o sobě samém, jak nahradit iracionální lid rozumným Ego.

Závěrem se naskytá otázka: Není morální problém vždy týž? Je nějaký zvláštní morální problém současnosti? Ano, je. Je jím postoj k násilí a moci. Fysické násilí nás může oloupit o svobodu a způsobit smrt. Poznanou pravdu nelze však násilím vyvrátit, i když ochromující účinek strachu zasahuje i ducha. Svoboda je předpokladem štěstí i ctnosti, je to schopnost uhájit integritu osobnosti před vlivem moci. Jsme-li jen nástroje pro účely mimo naše já, nasazujeme síly pro účel transcendingící člověka, ale ne pro něho samého. Dát bytí smysl znamená být člověkem. Naším morálním problémem je lhostejnost člověka k sobě samému. Člověk rozhodne o tom, zda se splní proroctví zániku nebo ne. Lidstvo závisí na odvaze člověka být sám sebou.

Přirozenost člověka

Lidská situace je oproti zvířeti specifická tím, že jedinec, reprezentující je specifickým exemplářem druhu homo, ale je též sám sebou, je neopakovatelný. Jeho osobnost je určována některými zvláštnostmi lidské existence: biologickou slabostí člověka, existenciálními a historickými rozpory a jeho charakterem. Biologická slabost člověka je základem jeho síly. Člověk je téměř bez instinktů, přizpůsobuje si svět, za to má vyvinutější mozek a je schopen se učit. Je si vědom sebe a může symboly označovat předměty. Biologická slabost je základem síly člověka, příčinou rozvoje specificky lidských vlastností - sebevědomí, rozumu a představitivosti. Ty však rozrušily harmonii, charakteristickou pro zvířecí bytí a člověk se stal abnormalitou, protože je součástí přírody a zároveň ji přesahuje, transcenduje. Tak je člověk podroben některým specificky lidským - existenciálním a historickým rozporům.

Člověk existuje pro sebe a je částí celku. Zná svou bezmocnost, předvídá smrt, nemůže uniknout rozporům své existence; musí myslet. Rozum je jeho požehnáním i prokletím, protože řeší stále neřešitelné rozpory. Tím se lidská existence liší od ostatních organismů, protože je ve stavu stálé nevyrovnanosti. Život se nedá žít opakováním cizího vzoru - vlastní existence člověka je problém, jemuž nemůžeme nijak uniknout. Člověk musí rozvíjet své chápání, aby se stal pánem sebe. S rozumem roste rozpolcení, které ho nutí hledat nová řešení, protože je neuspokojen danými. Není to tedy úsilí o pokrok, ale rozpor vlastní existence, který nutí člověka kráčet dopředu. Když člověk ztratil ráj, spojení s přírodou, musí neustále hledat poznání neznámého, musí si vydávat účet o smyslu vlastní existence. Tyto rozpory jsou existenciální protože koření ve vlastní existenci člověka. Tyto rozpory nemůže člověk odstranit, ale může na ně reagovat. Nejzákladnějším existenciálním rozporem je rozpor mezi životem a smrtí. Nevyhnutelná smrt je absolutní protiklad života, něco nesjednotitelného s životní zkušeností, zničení osobnosti. Ideologie nesmrtelnosti popírá tragickou okolnost, že život člověka končí smrtí. Jiná ideologie obelhává člověka tím, že tvrdí, že k naplnění života dochází po smrti, nebo že dané historické období je cílem lidstva, nebo že smysl života je ve službě společnosti, státu. Člověk je sám vědom si své jedinečnosti, ale nemůže žít bez lidí a jeho štěstí je závislé na pocitu společné příslušnosti k lidem, minulým i budoucím.

Existenciální rozpory se liší od dějinných rozporů v životě jednotlivce a společnosti. Dějinné rozpory nepatří k člověku nutně, on sám je vyvolal, jsou to řešitelné rozpory. (Otroctví v Řecku, přemíra technických možností, neschopnost jich využít mírově, to nejsou nutné rozpory). Udržovat rozdíl mezi existenciálními a dějinnými rozpory je důležité, protože ti, kteří mají zájem na trvání dějinných rozporů je líčí jako nezměnitelné, existenciální. Chtějí, aby se člověk smířil s tragikou svého osudu. Ale člověk chce každý rozpor překonat a tomuto postoji je třeba připsat veškerý pokrok. Harmonizovat rozpory, zalhávat je, to je funkcí společenských a individuálních iracionalizací - ideologií, umožňovaných tím, že člověk přijímá za pravdu to, co považuje za pravdu jeho kulturní okruh autority. Lidský duch je uspokojen, jsou-li harmonizující ideologie podepřeny souhlasem většiny a autoritou. Existenciálním rozporům naopak uniknout nelze, protože je nelze odstranit. Lze na ně reagovat, případně je okrášlit ideologiemi, uniknout neklidu krajní aktivitou, stát se nástrojem moci atd. Existuje jen jedno řešení: dívat se pravdě do očí a smířit se s fundamentální osamělostí a opuštěností člověka ve světě, který je vůči lidskému osudu indiferentní - a uznat, že neexistuje žádná transcendentní (nadpřirozená) moc, která jeho problém za něj může vyřešit. Člověk musí přijmout

odpovědnost sám za sebe a musí se smířit s tím, že může dát svému životu smysl jen rozvinutím svých vlastních sil, musí pochopit, že život člověka má jen ten smysl, který mu on sám dá tím, že rozvine svoje síly, že produktivně žije. Musí rozvinout svoje síly uvnitř hranic, které jsou vytčeny životními zákony. Jen když člověk vystihne lidskou situaci, rozpory vlastní jeho existenci a svoji schopnost rozvoje, může vyřešit svou úlohu: být sám sebou.

Na lidském chování je nejnápadnější nesmírná intenzita vášní a pudů, což ostře vystihl Freud. Pokoušel se tento jev vyložit mechanisticko-naturalistickým způsobem myšlení své doby, vykládáje lidskou činnost z pudů, z erotu a pudu smrti. Avšak v protikladu ke zvířeti nejsou ukojením pudu jeho nejnaléhavější problémy ještě vyřešeny, ale právě začínají. Disharmonie lidského bytí produkuje potřeby, které jsou daleko za potřebami čistě animálního původu. Člověk musí nastolit rovnováhu mezi sebou a okolním světem, hledá ji jak v myšlení, tak v jednání. Konstruuje myšlením rozsáhlý obraz o světě, který by mu dal odpověď na jeho otázky po vlastní situaci a úkolech lidí. Myšlenkové systémy však nedostačují, protože člověk musí reagovat na svoji existenci nejen myšlením, ale vůbec životem, cítěním a jednáním. Musí usilovat o jednotu všech svých životních sfér, aby našel rovnováhu. Proto uspokojující systém orientace vyžaduje nejen intelektuální, ale i citové elementy, které by se mohly aktivně uskutečňovat ve všech oblastech lidského snažení.

Orientační systémy se formálně i obsahově dalekosáhle liší, mohou jimi být primitivní systémy animismu a totemismu, neteistické systémy východních náboženství, monoteistická náboženství a filosofické systémy. Tyto systémy mají společné to, že jsou konstrukcemi za účelem orientace a oddání se něčemu, že pramení z téže potřeby člověka. Ačkoliv v jedné kultuře miliony lidí hledají úspěch a uznání, v jiných kulturách se lidé vášnivě oddávají systémům nadvlády a ujařmení, při čemž světské cíle jsou sledovány s toutéž intenzitou a stejným fanatismem jako kdysi cíle náboženské. Není nápadné, že je sice odlišný obsah těchto světových systémů orientace, že však v samé jejich podstatě existuje tatáž potřeba, které odpovídají? Porozumění "náboženskému" charakteru takových kulturně podmíněných světských tendencí je klíčem k pochopení neuros a iracionálních snah, v nichž je třeba spatřovat individuální odpovědi na lidské hledání orientace a oddání. Tím přicházíme k výsledku, že potřeba systému orientace a oddanosti je společná všem lidem, že je však odlišný obsah systémů, které vycházejí vstříc této potřebě. Potřeba systému orientace a oddanosti tvoří podstatnou část lidského bytí. Neexistuje žádný silnější pramen energie v člověku. Člověk se může svobodně rozhodnout pro zbožňování moci a destrukci nebo pro rozum a lásku. Všichni lidé jsou "idealisté" a hledají něco, co jde nad ukojení vyslovené tělesného momentu. Lidé se liší jen v ideálech, ve které věří. Všechny ideály, včetně ideálů světových ideologií, musíme považovat za projevy těchto lidských potřeb a zkoušek, kolik pravdy obsahují a do jaké míry slouží člověku.

Osobnost

Všichni lidé jsou stejní, protože všichni stojí v téže "lidské situaci" a jejími zvláštními existenciálními rozpory; každý člověk se liší od druhého způsobem, kterým řeší svůj lidský problém. Pro lidskou existenci je charakteristická neomezená rozličnost osobností.

Osobností rozumím totalitu zděděných a získaných psychických vlastností, které charakterizují jedince a vytvářejí ono zvláštní a jedinečné tohoto jedince.

Rozdíl mezi zděděnými a získanými vlastnostmi odpovídá zhruba rozdílu mezi temperamentem, nadáním a konstitucionálními psychickými vlastnostmi na jedné straně a charakterem na straně druhé. Zatím co rozdíly temperamentu jsou pro etiku bez významu, tvoří charakterové rozdíly vlastní problém etiky. Ukazují stupeň úspěšnosti jedince v umění života. Abychom vyloučili nedorozumění, pokud jde o pojmy "temperament" a "Charakter", začneme v úvodu krátkým výkladem pojmu "temperament".

Hippokrates rozlišoval čtyři temperamenty: cholerický, sanguinický, melancholický a flegmatický. Sanguinický a cholerický temperament jsou dány normami reakce, charakterizovanými snadnou vznětlivostí a rychlou změnou zájmů. Zájem je u sanguiniků slabý, u choleriků silný. V protikladu k tomu se flegmatický a melancholický temperament vyznačuje sice neúnavnou, přece však pomalou vznětlivostí zájmů; u flegmatiků jsou slabé, u melancholiků silné. Hippokrates chápал tyto čtyři normy reakce jako duševní výraz různých somatických zdrojů. Zajímavé je zjištění, že v lidovém podání se uchovaly jen negativní stránky těchto temperamentů. Dnes cholerický znamená tolik jako lehce podrážděný, melancholický jako zkrušený, sanguinický lehkomyslný a flegmatický lenivý. Čtyři temperamenty byly symbolizovány čtyřmi živly: cholerický - oheň = teplý, suchý, rychlý a silný; sanguinický - vzduch = teplý a vlhký, pomalý a slabý; flegmatický - voda = studený a vlhký, pomalý a slabý; melancholický - země = studený a suchý, pomalý a slabý. O významu dalších výzkumů v této oblasti nemůže být pochyb, zvl. pokud jde o vzájemné vztahy mezi temperamentem a konstitucí. Nezbytně nutná je ovšem jasná diferenciaci mezi charakterem a temperamentem, protože záměna obou pojmů v oblasti charakterologie způsobila právě tolik zmatku jako v oblasti výzkumu temperamentu.

Temperament je norma reakce, je konstitucionální a neměnný. Naproti tomu charakter se formuje v zásadě zážitky, zvláště v mládí a je do určitého stupně proměnný poznatky a novými zážitky. Má-li někdo cholerický temperament, pak reaguje rychle a silně. Ale to, na co rychle a silně reaguje, závisí na způsobu jeho zaujetí, na jeho charakteru. Produktivní, spravedlivý, láskyplný člověk bude jednat rychle a silně, jestliže miluje, jestliže je pobouřen nespravedlností, nebo jestli na něj udělala dojem nová idea. Destruktivní charakter bude jednat rychle a silně ve zlobě nebo krutosti. Záměna mezi temperamentem a charakterem vede k omylům, zejména když se "dobrý" člověk jednoho temperamentu srovnává se "špatným" jiného temperamentu. Charakter byl behaviouristicky orientovanými psychology definován jako "způsob chování, které charakterizuje určité individuum", takže charakterové rysy jsou synonymní se způsobem chování. Na rozdíl od nich rozvinul Freud nejdůslednější a nejrozsáhlejší učení o charakteru, v němž charakter považuje za systém snah, které sice určují chování, ale nejsou s ním identické. Freudův pojem dynamického charakteru umožňuje rozlišit v jednom a téže druhu chování podstatně odlišné charakterové rysy. Odvaha může být motivována ctižádostí, sebevraženým pudem, láskou, nedostatkem představivosti o poveze nebezpečí, nebo konečně může být zcela nevědomá. Freud poznal to, co věděli odedávna velcí romanípišci a dramatici, že totiž způsob, kterým někdo myslí, cítí a jedná, není jen výsledkem rozumové podmíněných reakcí na realitu, nýbrž je dalekosáhle určován specifickým momentem jeho charakteru. "Osudem člověka je jeho charakter." Freud pochopil dynamickou povahu charakterových rysů a to, že struktura charakteru člověka představuje zvláštní směr, do něhož je jeho energie začleňována. Vysvětloval dynamickou povahu charakterových rysů tím, že spojil svou charakterologii s teorií libida. Považoval sexuální pud za zdroj energie charakteru a dynamickou povahu charakterových rysů za výraz libidoidního původu charakteru, za sublimaci nebo reakci napohlavní pud.

V souvislosti s dalšími poznatky dochází psychologie ke koncepci, která ne-

spočívá na předpokladu izolované bytosti jedince, ale na vztahu jedince k druhým lidem, k přírodě, sobě samému. Tím se psychoanalýza stává "studiem meziosobních vztahů" (Sullivan). Tato psychoanalytická tendence následuje Freudovu charakterologii v některých podstatných bodech: Za prvé v předpokladu, že v podstatě každého chování tkví charakterové rysy, které se musí vyvozovat právě z tohoto chování; dále, že vyvíjí síly, jichž si dotýčný - ať jsou jakkoli silné - nepotřebuje být vědom. Moje teorie sleduje Freuda i v tom, že to není jednotlivý charakterový rys, který představuje fundamentálně danou entitu charakteru, ale všeobecné ztvárnění charakteru, z které se jednotlivé charakterové rysy odvozují. Tyto charakterové rysy jsou výsledkem souladu právě tohoto zvláštního ztvárnění charakteru, nebo, jak to nazývám já, charakterové orientace.

Hlavní rozdíl mezi touto a Freudovou teorií spočívá v tom, že vlastní základ charakteru se nehledá v různých formách libida, ale v různých způsobech, kterými se člověk dostává do vztahu ke světu.

Člověk se dostává do vztahu ke světu těmito způsoby:

1. osvojením a asimilací s věcmi
2. tím, že se dostává do vztahu k lidem (a k sobě samému).

První způsob nazýváme asimilačním procesem, druhý procesem zespolečenštění. Oba jsou možnostmi, nejsou tedy, jako u zvířat, určovány instinktem. Člověk si může osvojit věci, které leží mimo něj nebo které produkuje vlastním výkonem. Nějakým způsobem si je však musí přisvojit nebo se s nimi asimilovat, aby mohl ukojit své potřeby. Právě tak nemůže žít sám a bez vztahu k druhým. Musí se asociovat s ostatními, ať už za účelem své obrany, práce nebo sexuálního ukojení, ke hře, k výchově mládeže - nebo ke zprostředkování znalostí a materiálního vlastnictví. Ale kromě toho je pro něj životně důležité být ve vztahu s ostatními, být s nimi za jedno, jako součást skupiny. Absolutní izolace je nesnesitelná a neslučitelná s duševním zdravím. I v tomto ohledu se může člověk dostat do vztahu k ostatním nejrozumnějším způsobem. Může milovat nebo nenávidět, může volit mezi soutěží a spoluprací; může vybudovat sociální systém, který spočívá na rovnoprávnosti nebo autoritě, na svobodě nebo potlačování. Musí si však vztah vytvořit v jakékoli formě a jeho charakter se projevuje ve zvláštní formě jeho vztahu.

Tyto orientace, v kterých se jedinec dostává do vztahu k okolnímu světu, tvoří jádro charakteru. Charakter se dá tedy definovat jako (relativně permanentní) forma, do níž je uváděna energie člověka během procesu asimilace a zespolečenštění. Okolnost, že se psychická energie řídí, je biologicky významná. Protože jednání člověka není určováno vrozenými instinktivními vzory, život by byl ohrožen, kdyby se člověk při každém jednání měl rozhodovat teprve po důkladném uvažení. Člověk musí často jednat rychleji, než mu umožňuje vědomé přemýšlení. Kdyby každé chování bylo výsledkem promyšlených rozhodnutí, pak by jednal ještě mnohem rozporněji než by bylo slučitelné se správným fungováním. Podle behavioristického pojetí se člověk učí poloautomaticky reagovat tím, že ve svém jednání a myšlení vyvíjí zvyky, které se dají označit jako podmíněné reflexy. Ačkoli to do určité míry souhlasí, přece se často přehlíží, že ty nehlouběji zakořeněné zvyky a pojetí, které člověka charakterizují a které jsou vůči každé změně resistantní, vyrostly ze struktury jeho charakteru. Systém charakteru může pro člověka platit jako náhražka zvířecího aparátu instinktu, který mu chybí. Jestliže je energie "kanalizována", pak jednání probíhá "věrně podle charakteru". Může být, že ten či onen charakter je z morálního hlediska nežádoucí, svému nositeli však umožňuje důsledné správné jednání a osvobozuje ho od břemene dělat vždy nové a promyšlené rozhodnutí. Může sařidit svůj ži-

vot tak, jak to odpovídá jeho charakteru a může tím vytvořit určitou rovnováhu mezi vlastní a vnější situací. Nadto má charakter selektivní funkci pokud jde o ideje a hodnoty. Protože si mnozí namlouvají, že jejich ideje jsou nezávislé na jejich pocitech a přání a představují výsledek logické dedukce, věří také, že se jejich světový názor potvrzuje v jejich idejích a soudech, zatím co tyto ideje a soudy právě tak jako jejich jednání vyplývá z jejich charakteru.

Charakter nemá ovšem jenom funkci umožňovat jednotlivé bytosti důsledné a "rozsumné" jednání. Tvoří současně základnu společenskému přizpůsobení. Charakter dítěte je formován charakterem rodičů, podle jejichž druhu se vyvíjí. Charakter rodičů a jejich výchovné metody jsou pak opět určovány společenskou strukturou jejich kulturního prostředí. Obvykle je rodina "psychický agens" společnosti. Tím, že se dítě přizpůsobuje své rodině, získává charakter, který se později uzpůsobuje pro jeho úkol ve společenském životě. Dítě si osvojuje ten charakter, kterým chce dělat to, co činit musí a jehož jádro sdílí s většinou členů téže společenské třídy nebo téže kulturní oblasti. Do jaké míry je charakter formován sociálními a kulturními vzory, se ukazuje v tom, že většina členů jedné společenské třídy nebo jedné kulturní oblasti má společné určité charakterové prvky.

Základní formy charakteru

Základní formy charakteru mohou být určeny v jakýchsi "ideálních typech" jako produktivní a neproduktivní orientace, při čemž popis neproduktivních orientací vychází z Freudova klinického obrazu předgenitálního charakteru, zatím co tržní orientace nemá u Freuda obdobu. Neproduktivní orientace jsou čtyři:

1. Receptivní orientace - při níž je člověk ovládán pocitem, že pramen všeho dobra leží mimo něj samého, že to, po čem touží, může získat jen od toho, co existuje mimo něj. Lidé této orientace vděčně přijímají, ale ponechání sobě, cítí se ochromeni, potřebují mnoho lidí k pocitu bezpečnosti, nedovedou říkat ne, jsou silně závislí, nemají kritické myšlení, sami se cítí bezmocni, milují jídlo a pití, chtějí být milováni (ne milovat), jsou optimističtí a přátelští.

2. Vykořisťovatelská orientace předpokládá rovněž pocit, že pramen všeho dobra leží mimo já. Rozdíl je v tom, že vykořisťovatelský typ nečeká dary, bere si vše lstí nebo násilím. Tento typ se cítí přitahován v lásce k člověku, kterého může vzít druhému, v intelektuální oblasti kradе ideje, ačkoli by mohl být tvořivý, láká jej to, co může někomu odejmout, využívá svého okolí, lidi hodnotí podle jejich upotřebitelnosti, je nedávěřivý, otevřeně nepřátelský, cynický, závistivý.

3. Křečková orientace je charakterisována tím, že lidé tohoto typu si vytvářejí pocit bezpečí tím, že pociťují jako hrozbu, mají-li něco darovat. Shromažďují co nejvíce, vydávají co nejméně, lakotí s penězi, city, myšlenkami, láskou, vzpomínkami, milují pořádek, čistotu, bezpečnost, vlastnictví, cítí se ohroženi důvěrným vztahem.

4. Tržní orientace má zvláštní postavení a význam. Tržní orientace vyplývá z funkce trhu v moderní společnosti, ze směny, nabídky a poptávky a znamená, že lidé sami sebe chápou jako zboží a svou hodnotu jako směnnou hodnotu na "trhu osobností". Princip hodnocení je tentýž na trhu osobním i zbožím. Pro všechny je materiální úspěch závislý na tom, zda jsou osobně uznáváni těmi, kteří používají jejich služeb. Tržní hodnota člověka a úspěch závisí též na tom, jak kdo prosazuje vlastní osobnost, jak se dovede prodat, z jaké je rodiny, zda zná správné lidi, zda se dovede prosadit v konkurenčním boji. Tato skutečnost ovlivňuje postoj člo-

věka k sobě samému. Pokud úspěch dalekosáhle závisí na tom, jak člověk prodá svou vlastní osobnost, považuje sám sebe za zboží, nebo za prodáváče i zboží zároveň. Člověk má větší zájem na míře své prodejnosti než na svém životě nebo štěstí. Na trhu osob musí být člověk v módě a musí vědět po jakém druhu osobnosti je největší poptávka. Detailní obraz úspěšného člověka zprostředkovávají masové sdělovací prostředky, rodina i škola, učící jak má člověk udělat "big money". Úspěšný ztělesňuje životní normu. Pokud se moderní člověk považuje současně za zboží i za prodáváče tohoto zboží, je jeho sebevědomí závislé na předpokladech, které se vymykají jeho kontrole. Jestliže má úspěch - je cenný, nemá-li je bezcenný. Jestliže člověk věří, že jeho vlastní hodnota není závislá na jeho vlastních lidských kvalitách, ale na úspěchu v stále se měnících podmínkách trhu, pak se jeho sebevědomí stává nejisté a vede k rozvíjení stálé potřeby po uznání ostatními. Pokud člověk měří vlastní hodnotu na změnách trhu, ztrácí se jakýkoli cit pro důstojnost a hrdość. Člověk nemůže prožít sám sebe jako nezávislou bytost, být identický sám se sebou. Při tržní orientaci stojí člověk vůči svým vlastním schopnostem jako vůči cizímu zboží, které chce prodat. Pocit identity a vlastní hodnocení je labilní, protože je určováno sumou rolí, které člověk může hrát podle zásady: "Jsem takový, jakým si mne přejete mít." Člověk hledá jistotu o sobě ne v sobě, ale v tom, co si o něm myslí ostatní na trhu. Prestiž a úspěch je náhražkou za pravý pocit identity. Jestliže však já a mé schopnosti nejsou jedno a totéž, potom skutečně představuje cena, jakou docílím na trhu - mne samého.

Povahu zboží mám nejen já sám, ale i druzí. Ani oni nepředstavují sebe, ale tu část, kterou prodávají. Jsou redukovatelní na svou směnnou hodnotu, zatím co jejich individualita a jedinečnost je přítěží, lidé jsou si rovni v tom smyslu, že se od sebe neliší, že jsou odosobněni. Tato okolnost se projevuje ve všech lidských vztazích, protože zakrňuje-li má každého jednotlivce, stávají se i vztahy lidí mezi sebou povrchními. Lidé nejsou schopni pochopit jedinečnost a závislost druhého. Tato orientace se projevuje v milostných vztazích i v myšlení. Myšlení má umožnit úspěšně použít věcí, zatím co pravda jako podstata jevu se stává vedlejší. Samo vědění se stává zbožím, nástrojem pro nějaké cíle, shromážděním informací, zatím co vůči nepraktickému a neužitečnému myšlení jež usiluje o poznání pravdy, pociťují lidé despekt, protože nerepresentuje žádnou tržní hodnotu. Tržní orientace je sice jednou z neproduktivních orientací, ale zároveň se od ostatních liší, protože na rozdíl od předchozích nerozvíjí nic, co by v člověku potenciálně existovalo. Skutečná podstata tržní orientace spočívá v tom, že tu není rozvíjen žádný specifický a stálý vztahový systém. Schopnost měnit postoj je jedinou stálou konstantou této orientace. Rozvíjejí se jen ty vlastnosti, které se dají nejlépe prodat. Dominující není zvláštní postoj, ale vakuum, které se dá nejrychleji zaplnit momentálně nejžádanější vlastností. To ovšem neznamená žádnou vlastnost ve vlastním slova smyslu. Nanejvýš jde o roli nebo předstírání nějaké vlastnosti, která je vyměněna v tom okamžiku, ve kterém vznikne potřeba nějaké další. To co člověk prodává, je schopnost hrát roli. Předpokladem tržní orientace je vnitřní prázdnota, žádná specifická kvalita, která by se nedala vyměnit, neboť každý určitý charakterový rys by mohl jednoho dne upadnout do rozporu s požadavky trhu. Tržní osobnost musí být volná, bez jakékoli individuality.

Produktivní orientace

Při zkoumání opačně, produktivní orientace má být zkoumána podstata plně rozvinutého charakteru, který je cílem každého lidského vývoje a který současně odpo-

vidá ideálu humanistické etiky. Je určitá souvislost mezi pojmem produktivní orientace a Freudovým pojmem genitálního charakteru. Freud jím rozuměl charakterovou strukturu, v níž orální a anální libido přišlo o své dominující postavení ve prospěch genitálního libida, které se orientuje na pohlavní spojení s příslušníkem druhého pohlaví. Ve Freudově popisu genitálního charakteru se zjišťuje, že jde o charakterovou strukturu individua, které se sexuálně a společensky normálně chová. Ačkoli Freudův rozbor neurotického předgenitálního charakteru byl vyčerpávající a precizní, na charakter normální zdravé osobnosti nebyl brán zřetel.

Člověka je možno chápat také jako produktivní zvíře, které může díky rozumu a fantazii přetvářet látky. Musí produkovat, aby mohlo žít. Schopnost k reprodukci sebe, k přirozenému pohlavnímu spojení, má člověk společnou se zvířetem. Ale schopnost k produkování materiálních hodnot je naproti tomu zvláštností člověka. Materiální produkce je jen nejčastější forma výskytu produkce ne však jediná. Produktivní orientace (rozšířený pojem spontánnosti z Frommovy knihy "Strach před svobodou") se vztahuje na základní způsob chování, totiž na to, jak se člověk uvádí ve všech oblastech lidských zkušeností do vztahů. Týká se duševních, citových a smyslových reakcí na člověka, předměty a sebe samého. Produktivita je zručností člověka použít svých schopností a uskutečnit možnosti, které v něm dřímají. Jestliže řekneme, že musí upotřebit své schopnosti, znamená to, že je svobodný a že nesmí být závislý na nikom, kdo jeho a jeho schopnosti ovládá. Znamená to dále, že může zhodnotit své schopnosti jen tehdy, když ví, z čeho se stávají, jak by bylo třeba jich upotřebit a k čemu mají sloužit. Produktivita znamená, že člověk prožívá sám sebe jako ztělesnění svých schopností a tyto schopnosti mu nejsou odcizeny. Produktivita je způsob chování, který může mít každý člověk, pokud jeho myšlení a cílení není mrzačeno.

Produktivita tedy není totožná s tvorbou, třeba s uměleckou tvorbou, protože konvenční umělec není tvůrčí a naopak, člověk může tvořivě prožívat, vidět, cítit a myslet, aniž má dar vytvořit něco viditelného nebo sdělitelného. Produktivita není také totožná s aktivitou, protože aktivita sama může být neproduktivní reakcí na pocit strachu, nebo může být výrazem závislosti na autoritě. Člověk může jednat, protože se vědomě či nevědomě bojí nebo proto, že autorita od něj nějaké jednání vyžaduje, jedná pak jménem boha, minulosti nebo povinnosti, ale nikdy vlastním jménem. Aktivitě těchto poddaných se podobá aktivita lidských automatů, kde nenalézáme žádný poměr závislosti k nějaké zřejmé autoritě, ale k anonymní autoritě veřejného mínění, zdravého rozumu nebo vědy. Takové aktivitě chybí spontánnost, vychází z cizího impulsu. Nejsilnějšími prameny aktivity jsou konečně iracionální vášně, v nichž je člověk poháněn lakotou, masochismem, závistí, žárlivostí a jedná pod tlakem. Člověk se chová aktivně, stereotypně se opakuje, ale není produktivní. Původ jeho aktivity je iracionální a ačkoliv člověk pak ve svém konání nemusí být ani svobodný ani rozumný, jeho jednání může vést k důležitým praktickým důsledkům a materiálním úspěchům. U pojmu "produktivita" nemáme co dělat s "aktivitou", která bezpodmínečně musí vést k praktickým důsledkům, nýbrž se způsobem chování, způsobem reakce vůči světu a orientací vůči sobě samému. Produktivita je realizace oněch možností, které charakterizují člověka, tedy využití jeho vlastních sil.

Pojem "síly" má dva odporující si významy - síla k něčemu, (schopnost) a síla nad něčím (ovládání). Síla jako ovládání vyplývá z ochromení síly jako schopnosti. Síla nad něčím je obrácená síla k něčemu. Kde chybí síla rozumu, představitelství a lásky, obrací se poměr člověka k světu v přání mít nad druhými moc jako nad předměty. Vládnout znamená smrt, síla znamená život. Vůle vládnout má svůj původ ve slabosti a zvyšuje tuto slabost, protože nutí-li člověk druhého ke služeb-

ním úkonům, jeho vlastní impuls k produktivitě se tím ochromuje. Jestliže člověk užívá své síly produktivně, pak může prožít to, co leží mimo jeho vlastní já, dvojitým způsobem. Reproductivně, tím že přesně zaznamenává skutečnost, nebo generativně, tím že skutečnost přijme, oživí a přetvoří spontánní aktivitou vlastních duševních a citových sil. Existují značné rozdíly pokud jde o poměr mezi významem obou druhů prožívání, i když každý člověk - s výjimkou extrémních případů - je schopen obou reakcí.

V naší kultuře je však část relativní atrofie generativního druhu, kdy člověk rozpoznává věci jaké jsou, ale není s to prožít to, co vidí. To je perfektní "realista". Vidí všechno co je na povrchu, ale neproniká k podstatnému a nemůže si představit nic, co není ještě viditelné. Vidí jednotlivosti, ne celek: stromy, ne les. Realita je suma materiálního. Naproti tomu duševně narušený člověk není schopen vidět skutečnost. Psychotik si buduje vnitřní skutečnost, žije ve vlastním světě a obvyklé faktory skutečnosti jsou pro něj neskutecné. Vysvětluje události v soulase se svými pocity, bez ohledu na to, co se ve skutečnosti děje. Skutečnost je symbol jeho vlastního světa, ne realita, ztratil kontakt s realitou. Jak realista, tak duševně narušený jsou nemocní. Jeden se stává pro společnost nezpůsobilým, druhý je ochuzen jako lidská bytost. Jeho pojetí skutečnosti chybí jakákoli hloubka a perspektiva, je to znetvořená skutečnost. Realismus se zdá být opakem duševní narušenosti, ale je jenom jejím doplňkem. Skutečným opakem realismu a duševní narušenosti je produktivita, to jest takový vztah k světu, kdy normální člověk svět přijímá jaký je a současně jej díky svým vlastním silám oživuje a obohacuje. Předpokladem produktivity je existence obou sil, obou schopností, reproductivní i generativní. Normální člověk má obě tyto síly, při čemž jedna může převažovat. Jestliže jedna ze sil odumře, je člověk nemocen.

A co produktivní člověk produkuje? Materiální věci, umělecká díla a myšlenkové systémy? Také, ale nejdůležitějším předmětem produktivity je člověk sám. Produktivní aktivita znamená spotřebu lidských schopností (podle Spinozy), je vyjádřena obrazem Goetheova Fausta, věčně hledajícího smysl života. Produktivní aktivita je identická s dobrem. Projevuje se ve specifických aktivitách produktivního milování a myšlení. Produktivita je odpovědí člověka na jeho hlavní morální problém - na paradox lidské existence, který tkví v tom, že člověk je sám a hledá spojení s druhým, že hledá družnost i nezávislost. Člověk se přivádí do produktivního vztahu k světu tím, že je aktivní a kontemplativní. Láskou a rozumem chápe svět duševně a emocionálně, vniká pod povrch jevů, dostává se do aktivního vztahu k světu, chápe jej. Produktivní láska je péčí o druhého, pocitem zodpovědnosti za druhého, respektem před druhým a chápací porozumění. Produktivní myšlení je pak takové myšlení, v němž není subjekt vůči objektu lhostejný, ale působí na objekt, má o objekt zájem, odpovídá na něj. Produktivní myšlení je dále objektivní, vidí věci v jejich jedinečnosti i v jejich vztahovém systému, a je myšlením, které poznává totalitu jevu, celek, nejen aspekty, ale souvislý obraz, strukturu. Produktivní myšlení je takto určováno přirozeností objektu jakož i přirozeností subjektu, který se dostává během procesu myšlení do vztahu ke svému objektu. Polarita mezi objektivitou a subjektivitou je pro produktivní myšlení právě tak charakteristická jako pro produktivitu samu. Konečně produktivní aktivita stojí proti názoru, že člověk je od přírody lenivý a musí být k aktivitě nucen; je to sledování přirozených sklonů využíváním svých sil, jež ovšem předpokládá svobodu, hospodářské zabezpečení a společnost, ve které se práce stává plným výrazem lidských schopností. Produktivní aktivita, produktivní láska a produktivní myšlení jsou možné jen tehdy, jestliže se člověk může uvolnit a být sám sebou.

Jak jsme vysvětlili na začátku této kapitoly, zahrnuje životní proces dvě možnosti, jak se člověk může dostat do vztahu k okolnímu světu. Rozlišujeme dále tyto druhy meziosobních vztahů: symbiotický vztah, destruktivní vztah a lásku.

U symbiotického vztahu se člověk spojuje s jinými, ztrácí však svou nezávislost nebo jí nikdy nedosahuje. Aby se vyhnul nebezpečí být sám, stává se součástí někoho jiného, od něhož se dává "pohlit" nebo kterého sám "pohlcuje". První případ se klinicky popisuje jako masochismus. Masochismus je pokusem zbavit se vlastního já. Člověk prchá před svobodou a hledá bezpečnost tím, že se pověsí na někoho jiného. Formy takového závislého poměru jsou nejrůznorodější. Dotyčný je může racionálně vysvětlovat jako oběť, povinnost nebo lásku, zvláště tehdy, jestliže kulturní vzory takové vysvětlení legitimují. Někdy se masochismus mísí se sexuálními pudy a pocity rozkoše (masochistická perverze); často také upadnou masochistické pudy tak silně do konfliktu s jinými částmi osobnosti, které usilují o svobodu a nezávislost, že jsou pociťovány jako utrpení.

Pud chtít jiné pohlit, sadistické aktivní formy symbiotického vztahu, se racionálně vysvětluje nejrůznějšími způsoby; jako "láska" nebo jako přání moci o někoho mateřsky pečovat, "oprávněné" dominování nebo jako "oprávněná" msta. Smíchán se sadistickým pudem, vystupuje jako sexuální sadismus. Všechny formy sadistického pudu spočívají na přání úplně ovládnout jiného člověka, pohlit ho a udělat z něj předmět vlastní vůle. Ovládaná osoba se považuje za předmět a také se tak s ní jedná, za předmět, kterého je možno používat a vykořisťovat, ne však za lidskou bytost. Čím více se tato chtivost mísí s pudem ničit, tím je krutější; ale i blahovolná chtivost vládnout, která je často maskována jako láska, je formou sadismu. Blahovolný sadista si přeje, aby jeho objekt byl bohatý a mocný a měl úspěch, jednomo však chce zabránit všemi prostředky: objekt se nesmí stát svobodný a nezávislý, protože pak by nenáležel ovládajícímu.

Symbiotické spojení spočívá na blízkosti objektu a na intimitě s objektem, ovšem na účet jeho svobody a integrity. To je jedna možnost; další se zakládá na distanci a destruktivní touze. Pocit individuální bezmocnosti je možno překonat tím, že se člověk odkloní od těch, které pociťuje jako ohrožení. V omezeném rozsahu patří tento odklon k normálnímu rytmu ve spojení každého člověka se světem; umožňuje zpracovávání materiálu, revidování myšlenek a postojů. U zde popisovaného fenomenu se stává odklon převládající formou spojení, negativním vztahem. Citová hodnota, která mu odpovídá, je lhostejnost vůči jinému, často provázená a kompenzovaná nafoukaností. To může, ale nemusí být vědomé, ano, často je to překryto povrchními zájmy a právě tak povrchní družností.

Aktivní formou tohoto odklonu je destruktivní touha zničit druhé ze strachu nebyt zničen jím. Protože odklon a destruktivní touha jsou pasivní a aktivní formou téhož vztahu k okolnímu světu, vystupují často smíšené v různých proporcích. Jejich rozdíl je ovšem větší než mezi aktivní a pasivní formou symbiotického vztahového poměru. Destruktivní forma vzniká silnější a úplnější bloádou produktivity než odklon. Je perversí vůle k životu. Energie neprožitého života se proměňuje v energii, která cílí ke zničení života.

Láska je produktivní formou vztahu k jiným a k sobě samému. Znamená pocit odpovědnosti, péči, úctu, porozumění a přání, aby jiný člověk mohl růst a rozvíjet se. Je výrazem důvěry mezi dvěma lidmi za předpokladu, že osobnost obou zůstane nedotčena.

Z toho, co jsme vyložili vyplývá, že v asimilačním procesu a v procesu zespo-
lečenštění musí existovat určitá příbuznost mezi různými možnostmi orientace. Tato
tabulka znázorňuje probrané orientace a jejich affinitu:

asimilace

zespolečenštění

I. Neproduktivní orientace

a) Represivní orientace (přijímání)	masochisticky (věrnost)	aymbioza
b) Využívávací orientace (brání)	sadisticky (autorita)	
c) Křečková orientace (uchování)	destruktivně (sebeprosazení)	distance
d) Tržní orientace (směna)	indiferentní (spravedlnost)	

II. Produktivní orientace

pracovat

milovat, rozumně myslet

Zde je třeba krátkého vysvětlení. Receptivní a využívací orientace zahrnují mezilidské vztahy jiného druhu než křečková orientace. Receptivní a využívací postoj způsobuje svého druhu intimitu a blízkost s těmi, od nichž chce člověk smírným nebo agresivním způsobem dostat to, co potřebuje. U receptivního postoje dominuje podřízenectví, ono masochistické: silnější mi dá vše, jestliže se mu podrobím. Pramenem všeho dobra se stane někdo jiný, kdo mi v symbiotickém svazku dá všechno, co potřebuji. Využívací orientace vede naproti tomu většinou k sadistickým svazkům. Jestliže vezmu to, co potřebuji, jinému násilím, pak ho musím ovládnout a učinit z něj povolný objekt své panovačnosti.

V protikladu k receptivní a využívací orientaci podmiňuje křečková orientace distancování se od jiných. Nespočívá na očekávání dostat něco z pramene ležícího vně, nýbrž na tom, aby člověk něco vlastnil tím, že to křečkuje a nepoužívá. Důvěrný poměr k okolnímu světu by znamenal ohrožení autarktního bezpečnostního systému. Křečkový charakter má sklon k tomu odklánět se od jiných nebo pociťuje-li je jako ohrožení - zničit je. Pro tržní orientaci je distancovaný postoj právě tak charakteristický, ale v protikladu ke křečkové orientaci má spíše přátelský než destruktivní charakter. Princip tržní orientace vyžaduje různé formy povrchního navazování kontaktů a znamená jen v hlubším duchovním směru nedostatek vztahů.

Míšení různých orientací

Losud jsme probírali jednotlivé druhy neproduktivních a produktivních orientací tak, jako by byly oddělenými a zřetelně vzájemně rozdílnými entitami. Takový způsob se zdá být z metodických důvodů oprávněný, protože je třeba rozumět podstatě každé jednotlivé orientace, abychom mohli přejít k jejich kombinacím. Protože žádný charakter ovšem není nikdy výlučně reprezentován buď neproduktivní nebo produktivní orientací, máme ve skutečnosti stále co dělat se smíšeninami.

Při možných kombinacích různých orientací musíme rozlišovat mezi smíšeninou neproduktivních orientací mezi sebou a smíšeninou neproduktivních orientací s produktivními. Některé z neproduktivních orientací ukazují na určitou vzájemnou afinitu. Tak se například mísí receptivní orientace častěji s využívací než s křečkovskou orientací. Receptivní a využívací orientaci je společná blízkost

kost k objektu. V protikladu k tomu stojí křečkovská orientace, která se od objektu distancuje. Ale dokonce se dá často pozorovat směs mezi orientacemi nepatrné afinity. Chceme-li charakterizovat nějakého člověka, musí se tak většinou díť v pojmech orientace, která v něm převládá.

Smíšenina neproduktivních a produktivních orientací vyžaduje podrobné zkoumání. Neexistuje člověk, jehož orientace by byla čistě produktivní nebo, kterému by byla každá produktivita cizí. Pro kvalitu neproduktivních orientací je však směrodatné, zda ovšem produktivní nebo neproduktivní orientace v charakteru jedince převládá. Naše dosavadní podání neproduktivních orientací vycházelo z názoru, že tyto orientace v charakteru dominují. Nyní musíme náš popis rozšířit tím, že budeme pozorovat kvality neproduktivní orientace uvnitř charakteru, u něhož produktivní orientace převládá. V každém takovém případě nemají neproduktivní orientace nijaký negativní význam, který musí mít, převládají-li v charakteru, avšak nabírají jinou, konstruktivní kvalitu. Skutečně by bylo třeba náš dosavadní popis neproduktivních orientací považovat za kreslení orientací, které jsou samy o sobě normální a nutné. Aby se vůbec dalo žít, musí každý z lidí umět také něco přijmout, vzít, ušetřit a sménit. Člověk musí také moci sledovat autoritu, vést jiné, být sám a prosadit se. Teprve tehdy, stane-li se druh jeho brání a jeho vztahu k okolnímu světu převážně neproduktivním, mění se jeho schopnost něco přijmout v brání, v šetření, ve směňování, v žádostivost, chtít něco dostat, vykořistit, křečkovat nebo se podrobit zákonům trhu. Neproduktivní formy společenských vztahů u převážně produktivního člověka - tedy věrnost, autorita, spravedlnost, uplatnění - mění se u převážně neproduktivního člověka, v podřízenost, touhu vládnout a destruktivní pud. Podle toho má každá z neproduktivních orientací pozitivní a negativní aspekt, v souhlase se stupněm produktivity uvnitř celkového charakteru. To upřesní tento souhrn pozitivních a negativních aspektů různých orientací:

Receptivní orientace (přijímat)

Pozitivní aspekt:

schopný přijímat
přístupnost
oddaný
skromný
šarmantní, laskavý
schopný přizpůsobovat se
schopný přizpůsobovat se k prostředí
idealistický
sensitivní
zdvořilý
optimistický
důvěřivý
láskyplný

Negativní aspekt:

pasivní, bez iniciativy
bez vlastního mínění
charakterní
podřízený
nedůstojný
parasitní
bezzásadový
servilní, bez sebedůvěry
nereálný
zbabělý
bezpáteřný
myšlení určování představami a přání
lehkomyslný
sentimentální

Vykořisťovatelská orientace (brát)

Pozitivní aspekt:

aktivní
iniciativní
cílevědomý
hrdý
impulsivní
sebejistý
získávající

Negativní aspekt:

vykořisťující
agresivní
egocentrický
povýšeny
rozvášlivý
arogantní
svůdný

Křečkovská orientace (uchovat)

Pozitivní aspekt:

praktický
ekonomicky myslící
uvážlivý
rezervovaný
trpělivý
opatrný
stálý
mírný
připravený
pořádný
metodický
věrný

Negativní aspekt:

bez fantazie
lakomý
nedůvěřivý
chladný
letargický
bojácný
tvrdošíjný
lenivý
necitový
pedantický
posedlý
posesivní

Tržní orientace (směňovat)

Pozitivní aspekt:

cílevědomý
změny schopný
mladistvý
důvěřivý
otevřeně upřímný
sociální
experimentující
nedogmatický
řádný
vědy chtivý
inteligentní
schopný přizpůsobovat se
tolerantní
cipný
velkorysý

Negativní aspekt:

oportunistický
nestálý
dětský
svázaný s přítomností
bezzásadový, bez citu pro hodnoty
neschopný samoty
bez cíle
relativistický
činný
beztaktní
intelektuálský
bez volby
lhostejný
pošetilý
rozhazovačný

Pozitivní a negativní aspekty nejsou vzájemně oddělenými skupinami. V souladu s právě převládající produktivní orientací, může být každý z těchto charakterových rysů popsán jako bod uvnitř kontinuity. Jestliže je produktivita silná,

nalézáme - abychom uvedli příklad - rozumnou a systematickou lásku k pořádku; u menšící se produktivity se tato produktivita zvrhává víc a víc k nerozumné, pedantické a vynucené "lásce k pořádku", která se míjí svým vlastním cílem. Totéž platí pro záměnu mezi mladistvým a dětským, mezi hrdostí a povýšeností atd. Ale již každá základní orientace dává v každém člověku rozpoznat mnohostranné možnosti, které vznikají těmito faktory:

1. Neproduktivní orientace se mísí v souhlase se silou každé jednotlivé orientace nejrozumnějším způsobem.
2. Každá kvalita se mění v souhlase se stupněm dané produktivity.
3. Různé orientace se mohou v materiální, emocionální a intelektuální sféře různě projevovat.

Bereme-li kromě toho v úvahu různé temperamenty a nadání, je lehce srozumitelné, že konfigurace těchto základních elementů připouští přehledné možnosti variace osobnosti.